

Inleiding

Tot 1980 kende Nederland drie grote christelijke partijen: de Katholieke Volkspartij (KVP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). In dat jaar vormden zij gezamenlijk één nieuwe partij: het Christen-Democratisch Appèl (CDA). Ter verklaring hiervan wordt veelal verwezen naar de electorale verliezen die de latere fusiepartners rond 1970 leden. In korte tijd raakten zij een derde van hun aanhang kwijt. Van de 76 zetels die zij voor de verkiezingen van 1967 in de Tweede Kamer gezamenlijk hadden, resteerden er na drie nederlagen in 1972 nog slechts 48.

Vanuit christen-democratische hoek heeft men zich altijd verzet tegen deze verklaring. Niet de slinkende aanhang, maar de ideologische verwantschap tussen de christelijke partijen zou het belangrijkste motief voor het samengaan zijn geweest. In *De groei naar het CDA*, een in 1980 door de wetenschappelijke instituten van de drie partijen samengesteld overzicht van het fusieproces, wordt in herinnering geroepen dat de KVP al ruim voor de nederlaag van 1967 naar een fusie met de protestanten streefde. In 1963 had zij bijvoorbeeld geprobeerd tot samenwerking met hen te komen, terwijl zij in dat jaar juist het beste resultaat uit haar geschiedenis behaalde. Als de werkelijke reden voor de KVP om naar christen-democratische samenwerking te streven zou de ontwikkeling die de katholieke wereld in de jaren zestig doormaakte moeten worden gezien.¹ Een soortgelijk argument tegen de 'electorale verklaring' vormt het gegeven dat de ARP in de periode 1948-1963 geen belangstelling had voor een samengaan met de KVP of de CHU, terwijl zij reeds in die jaren een derde van haar aanhang verloor.²

Onder de onderzoekers die zich met het ontstaan van het CDA hebben beziggehouden bestaat evenmin consensus over de motieven voor de fusie. Sommigen komen tot de conclusie dat de machtsfactor centraal heeft gestaan. Zo stelt de historicus H. Righart: 'aanleiding en oorzaak voor de besprekingen tussen ARP, CHU en KVP is zonder enige twijfel de afbrokkeling van hun electorale macht'.³ Zijn vakgenoot J. Bosmans meent dat de KVP 'louter uit machtspolitieke overwegingen' voorop liep bij het christen-de-

mocratisch eenheidsstreven.⁴ Tot een soortgelijke conclusie, maar dan voor de ARP, komt de journalist P.L. van Enk in *De aftocht van de ARP*, een studie waarin de houding van die partij tijdens het fusieproces wordt geanalyseerd. De leidende antirevolutionairen werden zijns inziens vooral bewogen door 'overwegingen van machtspolitiek'.⁵

Een geheel andere analyse presenteert de politicoloog H.-M. ten Napel in zijn in 1992 verschenen proefschrift over de totstandkoming van het CDA *'Een eigen weg'*. Ten Napel onderscheidt maar liefst zeven factoren die hebben bijgedragen tot de vorming van het CDA. De meeste waarde hecht hij aan de ideologische verwantschap tussen de christelijke partijen, in zijn woorden: 'de bij belangrijke delen van de orthodox-protestantse en katholieke volksgroepen in ons land levende wens om een expliciete relatie te blijven leggen tussen het christelijk geloof en hun politieke handelen'. Het machtsstreven is voor Ten Napel slechts één van de overige factoren.⁶ In het debat over de totstandkoming van het CDA neemt ten slotte de historicus D. Verkuil een tussenpositie in. In de korte epiloog van zijn studie *Een positieve grondhouding* betoogt hij dat zowel waarde moet worden gehecht aan de machtsfactor als aan het gegeven dat de KVP en de ARP zich vanaf het einde van de jaren vijftig 'steeds aan elkaar verwant' voelden.⁷

In deze studie wordt nader onderzocht welke rol de ideologische factor heeft gespeeld bij de totstandkoming van het CDA. Om die vraag te beantwoorden is het naar mijn mening noodzakelijk om te kijken naar de periode die voorafging aan de fusiegesprekken: de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig. Het ideologisch karakter van de christelijke partijen veranderde in die periode ingrijpend. Zowel de KVP als de ARP nam afstand van het politieke denken dat in het laatste kwart van de negentiende eeuw was ontstaan.

Het eerste deel van dit boek (de hoofdstukken I-IV) is gewijd aan de ideologische ontwikkelingen in de ARP en de KVP. Hierbij wordt teruggegaan naar de periode waarin beide partijen vorm kregen – de negentiende eeuw – en worden de ontwikkelingen gevolgd tot het moment dat het christen-democratische eenheidsstreven vaste vorm kreeg (het eind van de jaren zestig). In deze vier hoofdstukken, die een zelfstandig 'ideologisch' deel binnen de studie vormen, wordt geen afzonderlijke aandacht aan de CHU besteed, omdat deze partij zich nooit heeft gebaseerd op een uitgewerkte ideologie. Wel wordt in dit deel ingegaan op de splitsing in de antirevolutionaire beweging, die leidde tot de oprichting van de CHU.

In het tweede deel (de hoofdstukken V-VII) wordt onderzocht hoe er vanaf het ontstaan van de christelijke partijen tot hun samengaan in het CDA (de jaren 1880-1980) binnen de drie partijen werd gedacht over hun onderlinge

relatie. Hierbij duiken wij ook even kort de negentiende eeuw in, maar de nadruk ligt in dit deel op de periode na 1945. Hierbij wordt zowel aandacht besteed aan het streven om door een fusie van ARP en CHU tot één protestants-christelijke partij te komen als aan het christen-democratisch eenheidsstreven.

Dit tweede deel bestaat uit drie hoofdstukken, waarin achtereenvolgens de perioden 1880-1956, 1956-1967 en 1967-1980 aan de orde komen. Er is voor de indeling in deze tijdvakken gekozen omdat in de tweede helft van de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig het karakter van de christelijke partijen, en daarmee het denken binnen die partijen over onderlinge samenwerking, ingrijpend veranderde. De jaren 1956 en 1967 corresponderen met de in die jaren gehouden verkiezingen, maar moeten niet worden gezien als scherpe breuken. De studie wordt afgesloten met een korte slotbeschouwing, waarin – aan de hand van de bevindingen van deel I en II – de vraag naar de motieven achter het christen-democratisch eenheidsstreven en specifiek de rol van de ideologische factor aan de orde wordt gesteld.

Van het begrip ideologie zijn verschillende definities in omloop.⁸ In de jaren zestig en zeventig had het begrip voor velen een negatieve connotatie. Volgens (neo-)marxisten is een ideologie altijd onwaar en dient zij slechts om de belangen van een bepaalde groep te rechtvaardigen. In deze studie wordt deze pejoratieve duiding niet gehanteerd. Ideologie wordt hier op een neutrale en open wijze gedefinieerd als 'een samenhangend geheel van opvattingen over staat en maatschappij'.⁹

Ten aanzien van de denkbeelden waaruit een ideologie bestaat, worden in de literatuur diverse niveaus onderscheiden. Op het hoogste niveau, het filosofische of levensbeschouwelijke, worden algemene opvattingen over mens en maatschappij ontwikkeld. Deze denkbeelden worden vertaald naar een tweede niveau, dat van de concrete politiek. Op dit 'programmatische' niveau wordt aangegeven hoe de ideale maatschappij ingericht moet worden en met welke middelen het einddoel moet worden verwezenlijkt. Een enkele auteur noemt ook nog een derde niveau, dat van de propaganda. Omdat ideologieën zowel op het elite- als het massaniveau werkzaam zijn, moeten de denkbeelden op een aansprekende manier worden uitgedragen. Overdrijvingen en simplificaties zijn hiervan welhaast onvermijdelijk het gevolg. Zo maakt bijvoorbeeld een vijandbeeld veelal onderdeel uit van een ideologie.

De christelijke ideologieën zijn al vaker onderwerp van studie geweest. In zijn klassieke werk *Hedendaagse sociale bewegingen* heeft Banning op voor-

treffelijke wijze de grondslag van de katholieke en calvinistische ideologieën beschreven.¹⁰ In andere werken is aandacht besteed aan de concrete politieke denkbeelden (die van het tweede niveau van de ideologie) van de christelijke partijen.¹¹ In dit boek is gekozen voor een andere invalshoek. Hier wordt niet zozeer aandacht besteed aan de inhoud van de ideologieën, als wel aan twee kenmerken ervan: hun status en hun functie.

Op het belang van de functie van de ideologie en de verschuivingen daarin is in een aantal artikelen door Bosmans gewezen. Hij betoogt dat de ideologieën in de christelijke partijen aanvankelijk (tot in de jaren vijftig) een belangrijke rol speelden. De katholieke sociale leer functioneerde als context 'waarbinnen het politieke handelen van alledag verdedigd, verklaard en aanvaard kon worden'. Op basis van denkbeelden als de 'soevereiniteit in eigen kring' en het subsidiariteitsbeginsel meende men tot een christelijke samenleving te kunnen komen. Men leefde in zekerheden en had een concreet einddoel. De veranderingen die zich in de jaren vijftig en zestig in de christelijke partijen voordeden, kunnen, aldus Bosmans, voor een belangrijk deel worden verklaard uit het functieverlies van de ideologie.¹²

Er is naar mijn mening aan de christelijke ideologieën nog een tweede aspect verbonden, dat nader onderzoek verdient, en wel de status die zij binnen de christelijke partijen hadden. Omdat deze partijen hun politieke denkbeelden uit het geloof afleidden, kregen deze een bijzondere lading. Om dit nader te onderzoeken wordt in deel I tevens nagegaan hoe in de christelijke partijen werd gedacht over het verband tussen geloof en politiek. De socioloog J.M.M. de Valk heeft hiervoor ooit een schema met drie mogelijkheden ontworpen:

1. er bestaat geen verband tussen geloof en politiek;
2. er bestaat een eenduidig verband tussen beide;
3. er bestaat wel een verband, maar het is niet eenduidig.¹³

Zoals zal worden betoogd, baseerden de RKSP/KVP en de ARP zich tot in de jaren vijftig op het tweede standpunt. Doordat beide partijen uitgingen van een rechtstreeks verband tussen geloof en politiek, beschouwden zij hun eigen politieke leer niet alleen als de meest redelijke of doelmatige, maar ook als de leer die overeenkwam met hetgeen God met de wereld had bedoeld. Waar aanhangers van andere ideologieën, als de socialistische of de liberale, hun wereldbeschouwing verkondigden als de objectief beste en zij daaraan een – zo zou men kunnen zeggen – wetenschappelijke status toeschreven, claimden de aanhangers van de christelijke ideologieën voor hun denkbeelden een bovenmenselijke status.

In deel I is dus voor de invalshoek gekozen, waarbij stelselmatig wordt

onderzocht hoe de opvattingen binnen de christelijke partijen over de status en de functie van hun ideologieën zich in de loop van de negentiende en de twintigste eeuw hebben ontwikkeld.

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van divers bronnenmateriaal. Men kan ten aanzien van de bronnen voor het onderzoek naar ideologieën van politieke partijen een onderscheid maken in vier niveaus. In de eerste plaats zijn er de officiële partijpublicaties; te denken valt aan beginselprogramma's, statuten en materiaal dat gebruikt werd bij kadercursussen. Daarnaast zijn er de brochures, de artikelen en de boeken die belangrijke figuren binnen de partijen (leiders of ideologen) op persoonlijke titel hebben geschreven. Weer een stapje lager (of hoger) treffen wij het niet-gedrukte, door de partijen geproduceerde bronnenmateriaal aan. Onder deze categorie vallen bijvoorbeeld de notulen van de diverse partijbestuursorganen of die van relevante commissies. Op het vierde niveau komt men bij het meest persoonlijke materiaal uit: dagboek aantekeningen of persoonlijke correspondentie van partijleiders of -ideologen.

Voor dit onderzoek heb ik gebruik kunnen maken van al deze soorten bronnen. Ten aanzien van de eerste twee typen (de officiële partijpublicaties en de overige gedrukte bronnen) is er een overdaad aan materiaal beschikbaar, waarvan gepoogd is het belangrijkste in te zien. Omdat de archieven van de drie partijen goed bewaard zijn gebleven, was de beschikbaarheid van dit materiaal evenmin een probleem. Van het uit de partijarchieven bestudeerde materiaal vormen de notulen van de belangrijkste bestuursorganen de kerndocumentatie.

Omdat voor het analyseren van denkprocessen bij individuele personen de zogenaamde egodocumenten – met name dagboeken en brieven – onmisbaar zijn is ook geprobeerd zoveel mogelijk van dat type materiaal te verzamelen. Hier bleek de beschikbaarheid echter veel problematischer. Ten aanzien van de protestantse partijen was de situatie nog relatief gunstig. Het archief van W.P. Berghuis, die in een voor de ARP cruciale periode partijvoorzitter was (1956-1968), was in dit opzicht bijzonder waardevol. Omdat de vele, soms uitgebreide persoonlijke notities die hij maakte bewaard zijn gebleven, kan de ontwikkeling van zijn denkproces goed worden gevolgd. Een gelukkig toeval was voorts dat één van de belangrijkste naoorlogse 'ideologen' van de CHU, I.N.Th. Diepenhorst, een gedetailleerd dagboek over de periode 1945-1975 heeft nagelaten. Van een andere CHU'er die belangrijke bijdragen leverde aan de 'ideologie' van de CHU, G.C. van Niftrik, is vrijwel geen persoonlijk materiaal bewaard gebleven. Voor de beschrijving van de ontwikkeling van zijn denkproces is daarom vooral geput uit zijn publicaties.

Ten aanzien van de KVP was de situatie minder gunstig. Het archief van de belangrijkste partij-ideoloog van de KVP, pater S. Stokman, bevat slechts een beperkte hoeveelheid persoonlijke notities, terwijl zijn uitgebreide correspondentie evenmin veel opleverde. Om toch zicht te krijgen op de ontwikkelingen bij individuele katholieken is naar minder voor de hand liggend materiaal uitgeweken. Voor een cruciale periode in de geschiedenis van de katholieke partij, de jaren 1944-1946, kon bijvoorbeeld gebruik worden gemaakt van het dagboek van J.E. de Quay, die een grote rol speelde bij de discussie over de heroprichting van de RKSP. Daarnaast is systematisch onderzoek verricht naar de politieke commentaren die de naoorlogse leider van de KVP, C.P.M. Romme, in de jaren veertig en vijftig in *de Volkskrant* schreef. Een soortgelijk onderzoek is verricht naar de commentaren van F.J.F.M. Duynstee – een minder belangrijke en bovendien controversiële KVP-ideoloog – in *De Gelderlander* en *De Tijd*.

De hoofdstukken over het ontstaan van de RKSP en de ARP (I en III) zijn voornamelijk op literatuuronderzoek gebaseerd, ofschoon hierin ook enig gedrukt bronnenmateriaal is verwerkt. De hoofdstukken II en IV, waarin de jaren vijftig en zestig centraal staan, berusten op het bovengenoemde bronnenmateriaal. Dat geldt ook voor het tweede deel, met uitzondering van hoofdstuk VII, waarin de periode 1967-1980 wordt behandeld. Dit hoofdstuk is vrijwel uitsluitend gebaseerd op de inmiddels omvangrijke literatuur over het ontstaan van het CDA.

Noten

Noten bij de inleiding

1. *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980), 178-190.
2. Op dit veelal vergeten gegeven wijst D.Th. Kuiper, 'Een eeuw 'confessionele' politiek in ontwikkelingsperspectief', in: Paul Luykx en Hans Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* ('s-Gravenhage 1991), 170.
3. H. Righart, 'Een eeuw confessionele politiek', in: Luykx en Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje*, 183.
4. Jac Bosmans, '1929 - Verzuild Nederland - 1989', in: A. Jespers (red.), *Bericht uit 1929. Het veelzijdige gezicht van de Nederlandse samenleving ten tijde van de oprichting van het PTT Museum* (Den Haag 1989), 90. Zie ook: J. Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland, 1952-1973', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986), 34.
5. P.L. van Enk, *De aftocht van de ARP. Jaren van strijd tussen macht en beginsel* (Kampen 1986), 169.
6. H.-M.T.D. ten Napel, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992), 353-363; citaat op p. 353.
7. Dik Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* ('s-Gravenhage 1992), 282-283.
8. Het navolgende is gebaseerd op: M.N. Hagopian, *Ideals and ideologies of modern politics* (New York 1985); K. Lenk, *Ideologie. Ideologiekritiek und Wissenssoziologie* (Frankfurt/New York 1984); M. Seliger, *Ideology and politics* (Londen 1976); R.M. Christenson, *Ideologies and modern politics* (Londen 1972).
9. Deze definitie is overgenomen van Bosmans, 'Verzuild Nederland', 93.
10. W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen. Achtergronden en beginnelen* (Deventer 1977).
11. Bijvoorbeeld: G.J.M. van Wissen, *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven* (Amsterdam 1982).
12. Bosmans, 'Kanttekeningen', 29-35; Bosmans, 'Verzuild Nederland', 83-93.

13. J.M.M de Valk, 'Houdingen van christenen in de politiek', in: A.G. Weiler (red.), *Mythe en realiteit van christelijke politiek* (Baarn 1979), 16-19.

Noten bij hoofdstuk I

1. Het navolgende is vooral gebaseerd op: Bill McSweeney, *Roman Catholicism. The search for relevance* (Oxford 1980); H. Maier, *Revolution und Kirche. Zur Frühgeschichte der christlichen Demokratie* (München 1959); Hans Maier, *Katholizismus und Demokratie* (Freiburg-Basel-Wien 1983); Albert Gnägi, *Katholische Kirche und Demokratie. Ein dogmengeschichtlicher Ueberblick über das grundsätzliche Verhältnis der katholischen Kirche zur demokratischen Staatsform* (Zürich-Köln 1970); L. Laeyendecker, 'Soziologie des Katholizismus in den Niederlanden', in: Karl Gabriël en Franz-Xavir Kaufmann (red.), *Zur Soziologie des Katholizismus* (Mainz 1980), 166-200.
2. O. Schreuder, 'Religie: autonomie of ideologie?', in: L. Laeyendecker en O. Schreuder, *Religie en politiek. Verkenning op een spanningsveld* (Kampen 1985), 33.
3. J.M.G. Thurlings, 'De staat, de kerk en de vindplaats van de moraal', in: L.F.M. Besselink (red.), *Goed en kwaad in de samenleving. Vindplaatsen van publieke moraal* (Baarn 1994), 56.
4. Schreuder, 'Religie', 34.
5. Thurlings, 'De staat, de kerk', 50-51.
6. *Ibid.*, 51.
7. *Ibid.*, 59-62, citaat op pagina 60.
8. Peter Raedts, 'De christelijke middeleeuwen als mythe. Ontstaan en gebruik van een constructie uit de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Theologie* 30 (1990), 146-158.
9. Het volgende is met name gebaseerd op: McSweeney, *Roman Catholicism*.
10. McSweeney, *Roman Catholicism*, xiii.
11. *Ibid.*, xiv
12. Voor een overzicht van diverse meningen: James Hennesey S.J., 'Leo XIII's thomistic revival: a political and philosophical event', *The Journal of Religion* 58 (1978), 188-190.
13. Voor het navolgende heb ik gebruik gemaakt van: F.C. Copleston, *Aquinas, an introduction to the life and the work of the great medieval thinker* (Harmondsworth 1986); Bernard Delfgaw, 'Thomisme en neo-thomisme', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 73 (1981), 229-240; M.J.F.M. Hoenen, *De vrije wil van God in het scholastieke paradigma van Thomas: Thomas van Aquino (1225-1274) en Avicenna (980-1037)* (niet gepubliceerde doctoraalscriptie Theologische Faculteit Katholieke Universiteit Nijmegen 1988); Lodewijk Winkeler, 'Neothomisme en emancipatie. Verkenningen rond een hypothese', in: J. van den Eijnden e.a. (red.), *De*